

EMEVİLER DÖNEMİNDE VE ABBASİLERİN İLK DÖNEMLERİNDE İRAN, HORASAN VE MÂVERÂÜNNEHİR'DEKİ MEZHEBİ VE MİLLİYETÇİ HAREKETLER*

Farhad DAFTARY

The Institute of Ismaili Studies.

Çev., Dr.Mehmet ATALAN

Dr., Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi.

matalan@firat.edu.tr

Özet: Bu makale, Fatimi Halifeliği öncesinde ve kuruluş döneminde *Davet* sisteminin yapısını ve faaliyetlerini incelemektedir. İlk İsmaili *Davet*, Abbasiler döneminde halk arasında hoşnut olmayan grupların bulunmasından yararlandı. Bu grupların sadakatini elde etmek ise, Fatimi Halifeliğinin nihai kuruluşunu kolaylaştırdı.

Bu *Davet*in yapısı, Fatimi saltanatı sırasında arıtmaya ve genişletilmeye devam etti. Fatimi Devletinde *Davet*, inançlarını yaymak ve ideolojik gelişmeler çerçevesinde açıklamak için ölçsüz özgürlükten yana oldu. Fakat Fatimilerin hoşgörü politikaları ve din özgürlüğü, İsmaililiğin Kuzey Afrika varlığı içinde kökleşmesini engelledi. Fatimi saltanatı döneminde *Davet*, azınlığın inancı olarak kaldı.

Tuhaf ama, Fatimi devletinin dışında *Davet*, Asya'nın bir tarafından öbür tarafına kırsal alanlarda, büyük İsmaili toplulukları oluşturmada daha başarılıydı. Fatimi hanedanlığının düşmesinden sonra, İsmaililiğin, Fatimi bölgesi dışında hayatini sürdürmesine izin veren işte bu istikrardı.

GİRİŞ

Birinci ünite (ikinci bölüm) değinilen isyan hareketleri, şimdi detaylı bir şekilde incelenecektir. İslam, bayrağı altındaki farklı ırk veya sınıflardan tüm insanlara eşitliği sağlayan yeni bir sosyal düzeni haber veriyordu. Fakat İslâm'ın ilk zamanlarında, İslâm imparatorluğunun gerçek bir Arap krallığı olduğu dönemlerde, İslâma bir Arap Lordu'nun veya kabilesinin mevalisi olarak giren İranlı, Orta Asyalı veya diğer Arap olmayan insanlara, imparatorluğun Müslüman olmayan halkına, Ehl-i Kitab'a kıyasla iyi davranmasına rağmen, bu insanlar Arap Müslümanlarla kıyaslandığında sosyo-ekonomik ve etnik statüleri bakımından daha aşağıdaydı. Örneğin Arap olmayan Müslümanlar, Zerdüştlere ve Müslüman olmayanlardan zorla cizye ve haraç gibi özel vergiler alınırken, Arap-Müslümanlar için böyle bir durum söz konusu değildi.

Erken bir tarihten beri, doğudaki İslam topraklarında Arap yöneticiler ile İranlı ve diğer Arap olmayan halk arasında bu şekilde devam ettirilmiş bir husumet

---

* Daftary, F., "Sectarian and National Movements in Iran, Khurasan and Transoxania During Umayyad and Early 'Abbasid Times" in *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. IV, Part One, Ed., M.S. Asimov and C. E. Bosworth. Unesco Publishing.

vardı. Doğrusu Suriye ve Irak'ta bulunan halifeliğin iktidar merkezlerinden uzakta bulunan İran topraklarında özellikle Horasan ve Transoxania'nın doğusunda bulunan ücra bölgeler (ilk Arap coğrafyacılar ve tarihçiler Mâverâünnehir, Oxus (Amûderyâ) nehrin ötesindeki toprak diye adlandırıldı)'de gelişigüzel İslamlaştırılan insanlar, Arap kurallarına hatta bazen İslâm'a isteyerek boyun eğmediler. Bilinen ayaklanmalara yol açan farklı dini-politik düşünce, fırkalar ve mezhebi hareketler Abbasilerin ilk dönemlerine kadar, daha sonra da Orta Asya, Horasan ve İran topraklarının diğer bölgelerinde devam etti. Bunların hepsi kurulu halifelığe karşıtlığını vurgularken, bölgedeki birçok hareket, Zerdüştlük, Mazdekizm ve diğer İran geleneklerinden kaynaklanan Arap ve Müslüman karşıtı duygularını açıkça gösterdi.

HARİCİ HAREKET

İran'da bulunan ilk dönem Haricilik, bu şartlar altında gelişti. Daha önemlisi İranlılar halifelığe karşı bir Arap fırkası olarak kurulan Ali davasına ve Şiîliğe destek verdiler. Keysaniyye, İmamiyye, Zeydiyye ve İsmailiyye gibi Şiîliğin önde gelen bütün fırkaları IX. yüzyılda İran'ın çeşitli bölgelerinde taraftarlar kazandılar. Silahlı ayaklanmalarda bulunan diğer mezhep grupları ise genel olarak Mâverâünnehir, Horasan, Azerbaycan ve İran'ın diğer birkaç bölgesinde ayaklandılar. Genel olarak Hurremiyye olarak adlandırılan ve az tanınan bu grupların öğretileri, farklı inançların birleştirilmesi temelliydi. Hurremi grupları esasen Arap ve Müslüman karşıtı olmasına rağmen Hurremiyye İran gelenekleri ile İslâmi öğretileri birleştirmeyi hedeflemiştir. Bu isyancı grupların köylülerce sık sık desteklenen aktiviteleri, köylülerin sosyo-ekonomik şikâyetlerinden ve küçük çiftlik sahiplerine Arap-İslam sistemi içerisinde isteyerek asimile olmuş ve genelde halifeliğin taşra temsilcileri gibi davranan büyük toprak sahiplerine karşı oluşmuştur. IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Abbasilerin halifeliğin merkezi dışındaki bölgelerde kontrolünü kaybetmeye başlamasıyla; İran'ın, özellikle Sâ mânîler döneminde Abbasilerin hâkimiyetini başarılı bir şekilde sarsan ve İran kimliğini ve kültürünü tekrar ileri süren, Saffarilerle başlayan ulusal duyguları (eğer bu oldukça modern kavramı, orta çağda bir İslâmi bağlama oturtacak olursak) belli başlı hanedanların aktivitelerinde daha başarılı ifade yolları buldu.

İslâm'ın ilk dönemlerini biçimlendiren, Mezhepler Tarihçilerin kendi gerçek yazımları dâhil, çok az çağdaş kaynak bulduğundan, bu mezhebi ve devrim kabilinden hareketlerin birçoğu hakkında çok az güvenilir bilgi vardır. Bu dinî-politik fırkaların çeşitli yönleri hakkında yazan el-Eş'ari(324/935), el-Bağdadî(429/1037) ve İbn Hazm(456/1064) gibi ilk dönem Mezhepler Tarihçileri, sonraki yazarlar, tarihçiler ve karşıt fikir yazarları, çoğunlukla o zamanki halifeliğin meşruluğunu ve Sünnî İslâm'ın gelenekselliğini savunan Sünnilerdi. Sonuç olarak onlar tüm bu karşıt fırkaları gulat olarak nitelendirdiler. Öte yandan IX. yüzyılın son on yılında yazan ve İmamiyye mezhebinden olan Şiîliğin iç bölünmeleri hakkında, Sünnî yazarlardan

daha çok bilgi sahibi olan en-Nevbahtî ve el-Kummî gibi Mezhepler Tarihçileri, diğer Şîf grupların taleplerini ya saptırıyorlar ya da yalanlıyorlardı. Doğrusu Mezheplerin ahlak kurallarına dayanan ve aşırı özgün düşüncelere katkıda bulunan farklı düşünceli kaynaklar ile temeli düşmanlığa dayanan, iyi niyetli olmayan bu gruplar ve hareketler, çalışılmak zorundadır. Sonuç olarak bu mezheplerin bazı öğretileri ile Hurremi grupların öğretileri asla günışığına çıkartılamayabilir. Çalışmaların çoğunun son zamanlarda yapılmış olmasına rağmen, bu mezhebi hareketlerden bazıların kesin sosyal oluşum ve ekonomik temelleri ile ilgili görüş ayrılıkları çağdaş âlimler arasında da vardır. Bu kuşku ve şüphelerle Emevilerin sonu ve Abbasilerin ilk dönemlerinde İran topraklarında, özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'deki başlıca mezhebi hareketleri daha yakından inceleyeceğiz.

İslâm'da ilk mezhebi hareket olan Haricilik, Irak'ta Ali b. Ebî Tâlib(656-61) ile Muaviye(661-80) arasında devam eden uyuşmazlıkla başladı. Harici isyancılar ayrı bir Müslüman topluluğu oluşturdu ve doktrinal konularda İslâmî demokrasiyi ön planda tuttular. Onlara göre dinî ve ahlakî bakımdan saygıya değer her Müslüman, hatta siyah bir köle bile Müslüman topluluğuna imam ya da lider olarak seçilebilirdi. Haricilerin istediği demokrasi, İranlılara ve diğer mevaliye çekici geliyordu. Doğrusu Emevî ve Abbasî halifeliklerin karşıtı olan imamların bazı Arap karşıtı fikirleri, devrimci fırkaların oluşmasına yol açtı. Bu arada Haricilerin İslâmî harekât üzerindeki ısrar, Harici topluluğu içinde bölünmelere ve birçok Harici fırkalarının ve alt fırkalarının oluşmasına neden oldu.

Emevilerin ilk dönemlerinde Irak Haricileri, İran'da barınak aramaya başladılar. Bu arada Hariciliğin bir dönem için başlıca mezhebi hareket olarak kaldığı yer olan Sîstân olmak üzere çeşitli İran topraklarında kendi öğretilerini yaydılar.¹ İkinci iç savaşımdan sonra halifelik karşıtı isyancı aktivitelere devam edilen İran'da, Haricilik sağlam bir şekilde kuruldu.

Başlangıçta İran'daki Haricilik, her şeyden önce en radikal Ezarika fırkasının faaliyetleriyle ilgiliydi. Harici olmayan Müslüman kadın ve çocukların öldürülmesini meşru gören Ezarika, 686 gibi erken bir tarihte Fars ve Kirman'da birkaç topluluk yerleştirdi. Daha sonra Haricilik fırkası Belh'den gelmiş olan İbn Acred tarafından yeniden organize edildi. Hariciliğin Acaride fırkasını kuran İbn Acred'in faaliyetleri hakkında çok az bilgi var. Mezhepler Tarihçileri, İran'a özgü olan görüş ve politikalarında Ezarika'ya nazaran daha ılımlı olan Acaride'nin 15 alt grubunu isimlendirdiler.² Çeşitli Acaride alt grupları, bu çeşit Hariciliğin bazı yerli esaslar edindiği yer olan Sîstân ve diğer doğu bölgelerinde 724'den beri kısmen faaldi. Acaride'nin

¹ İran'da ilk dönem Hariciliğin önemli bir kaynağı ve konuyla ilgili kaynaklar için bkz., Madelung, 1988, 54-76.

² Örneğin bkz., el-Eş'arî, 1929-30, Vol. 1, 93-100; el-Bağdadî, 1935, 72-82; eş-Şehristânî, 1984, 396-06.

başlıca alt gruplarından biri olan Se'âlibe, Emeviler döneminin sonunda Horasan'daki kargaşaya katkıda bulundu ve orada Ebû Müslim'e geçici destek verdi.³ Sonradan çeşitli Se'âlibe grupları Cüzcan içinde ve etrafında kısa bir süreliğine ayakta kalabildi.

Bu arada Sîstân, Acârîde'nin doğu İran'daki ana Harici kalesi olmaya devam etti. 795 yılında Hamza b. Erdek (ya da Abdullah) el-Harici'nin başlattığı önemli harici isyanı Sîstân'da gerçekleştirdi.⁴ Dihkân soyundan gelen asil bir İranlı ve Acârîde'nin Hamziyye alt grubunun kurucusu Hamza, asi faaliyetlerini Sîstân'ın başkenti olan Zarang'da başladı. Hamza, Sîstân köylülerinin mali şikâyetlerine cevap vererek Abbasi halifeliğinin koymuş olduğu haraç ve diğer vergileri, başarılı bir şekilde, ödememelerini sağladığı gibi, bölgedeki birkaç vergi toplayıcısını da öldürdü. Bununla da kalmayarak 828 yılındaki ölümüne kadar, 30 yıllık süre içinde yandaşlarından büyük bir ordu kurarak Abbasi karşıtı baskınlar yaptırdı.

Hamza el-Harici'den sonra başkaları hareketin liderliğini devraldı. IX. yüzyıl ortalarında Saffârîlerin hanedanından Yakub b. Leys ve onun varisininin, Harici isyanlarının askeri güçlerini kırmasına ve mezhebi bir fırka olarak nüfuzunu sona erdirmesine kadar Hamziyye ve diğer Acaride alt fırkaları Doğu İran'da isyankâr faaliyetlerine devam ettiler. Yine de dağılmış Harici toplulukları Sîstân, Horasan ve diğer doğu İran bölgelerinde bir asır kadar ayakta kaldılar. Sonunda en büyük taraftar kitlesini Doğu Arabistan ve Kuzey Afrika'daki Berberiler arasında bulan ve Hariciliğin ılımlı fırkasını temsil eden İbadiyye, Emevilerin sonu ve Abbasilerin ilk dönemlerinde doğuda; özellikle Horasan'da destek kazandılar. Fakat İran topraklarındaki İbadi grupları, Acaride'nin aksine Irak'a yönlendirilmişti ve herhangi bir isyan faaliyetlerinde bulunmamış gibi görünüyordular.

Şİİ OLAN FIRKALAR: KEYSANİYE VE HAŞİMİYYE

Abbasilerde ve daha sonraki dönemlerde Sünni geleneğin etkin bir şekilde üstün olmasına rağmen, İslâm'da, farklı dinî-politik hareketlerden biri olan Şîlik, İran topraklarının mezhebi dağılımı üzerinde etkisini en çok sürdüren mezheptir. Şîlik, var olan halifelîğe karşı kurulan siyasi bir Arap hareketiydi. Şîlik, Peygamberin amcasının oğlu ve damadı olan Ali b. Ebî Tâlib'in ve Ehl-i Beyt'in haklarını savunmayı ve Ehl-i Beyt'ten birini Müslüman topluluğunun başına getirmeyi istiyordu. İlk yarım yüzyılda birleştirilmiş bir siyasi Arap hareketini temsil eden Şîlik, el-Muhtar'ın 685 yılında Muhammed b. Ali el-Hanefiyye adına yapmış olduğu Kufe'deki hareket ile yeni bir aşamaya girdi. el-Muhtar'ın Ali taraftarlarını mehdi (baskı altında olan ve haksızlıklara maruz kalanlara yardım edecek, yeryüzüne ada-

³ et-Taberî, 1879-1901. Vol. II, 1989-97.

⁴ Bu Harici isyanının en önemlisi, yazarı bilinmeyen Târih-i Sîstân'da yer alır. (History of Sîstân), 1976, 123-43; Ayrıca bkz., Bosworth, 1968, 87-104.

leti getirecek, olağanüstü bir şekilde gelecek kurtarıcı imam) olarak ilan etmesi, daha önce kalabalık gruplarla Şiî hareketine katılan mevaliye çok cazip geldi. Mevali, özellikle onlar arasındaki ilk gulat İran Zerdüştlüğü ve diğer İslâmi olmayan geleneklerden kaynaklanan ve akımın öğretisel gelişimi üzerinde uzun süreli bir etki bırakan birçok fikri Şiîliğe soktular.

687 yılındaki ayaklanmanın intikalini sağlayan ve kendisini ayakta tutan Şiî Muhtar hareketi Keysaniyye olarak bilinmeye başladı. Keysaniyye Abbasi devriminin başarısına kadar Şiîlerin ezici çoğunluğunu gösteren bir fırka oldu. 700 yılında İbnu'l-Hanefiyye'nin ölümüyle Keysaniyye, her biri kendine ait imamı olan ve kendine ait öğretiler geliştiren çeşitli fırkalara bölündü. Keysaniyye'nin çoğunluğu, İbnu'l-Hanefiyye'nin en büyük oğlu Ebu Haşim Abdullah'ın imamlığını kabul etti. Keysani çoğunluğunun grubu olan ve Haşimiyye olarak bilinen bu alt grup, ilkeleri ve inkılâpçı görüşleri İran'da, özellikle Arap olmayan Müslümanlar arasında taraftar bulduğu gibi, oraya yerleştirilen Araplar arasında da taraftar bulduğu Horasan taşrasında yayılan ilk gruptu.

Ebû Haşim'in ölümüyle Haşimiyye fırkası, birkaç gruba ayrıldı. Bu fırkalarından ikisinin İran toprakları üzerinde önemli bir etkisi oldu. Haşimiyye'nin önemli fırkalarından biri Ali'nin kardeşi Ca'fer b. Ebî Tâlib'in torununun oğlu Abdullah b. Muaviye'nin imamlığını kabul etti. İbn Muaviye, 744 yılında Kufe ayaklanmasının başarısızlığa uğramasının ardından İran'ın batı ve Güney bölgelerinde birçok taraftar topladı. İbn Muaviye, İranlı mevali, Hariciler ve diğer grup halklarından oluşan geniş bir kitleden destek alarak, Farşlılar ve İranlıların yaşadığu diğer bölgelerde kendini kabul ettirerek, birkaç yıl İstahar'a hükmetti. İbn Muaviye sonunda 748 yılında Emeviler tarafından mağlup edildi. Daha sonra kendine Horasan'da barınak aradı ve Ebû Müslim hapishanesinde öldürüldü.⁵

Harbiye ve daha sonraları Cenahiyye olarak bilinen İbn Muaviye'nin mezhebinin takipçileri öncelikle Abdulah b. Harb'e atfedilmiş birçok radikal ve gulat fikri açıkladı. Doğrusu Mezhepler Tarihçileri Keysani düşüncesine bazı anahtar öğretiler koymak için; ruhların gölge olarak önceden var olması (ezile), ruhların göçü (tenasuhu'l-ervah), Peryodik çağ tarihi (edvar) ve ölçülemeyecek kadar uzun zaman tarihi (akvar) gibi esrarengiz olayları Keysani düşüncesine yüklediler. Harbiyye-Cenahiyye'nin bazı fikirleri diğer ilk Şiî gulat fırkaları tarafından benimsenmiş ve bunlar bazı Hurremiyye fırkaları tarafından açıklanmıştı.⁶ Doğrusu İbn Muaviye'nin Batı İran'daki Harbiye-Cenahiyye taraftarlarının, İran topraklarındaki Hurremiyye fırkasının belkemiği, yerel Yeni Mazdekiler arasında kısmen değiştirilmiş olması olasıdır.

⁵ et-Taberî, 1879-1901. Vol II, 1979-87.

⁶ en-Nevbahtî, 1931, 29 vd.; el-Kummî, 1963, 39 vd.; en-Necaşî, 1971, 37 vd; er-Razî, 1988, 298; Halm, 1982, 64 vd., 240-74.

Bu esnada Haşimiyye'nin ana fırkası, Peygamber'in amcası Abbas'ın torununun oğlu Abbasi Muhammed b. Ali'yi, Ebû Haşim'in imamlık varisi olarak kabul ettiler. Onlar Ebû Haşim'in tüm imamlık haklarını Abbasi akrabasına vasiyet ettiğine inandılar. Bu vesileyle Abbasiler, Haşimiyye'yi ve Haşimiyye'nin propaganda organizasyonunu miras yoluyla aldılar. Bu, Abbasi hareketinin ana belgesi oldu ve sonunda Emevilerin yıkılmasına sebep oldu. Nihayet 755 yılında Ebû Müslim cinayetiyle Mâverâünnehir, Horasan ve diğer İran topraklarındaki kalabalık Hurremi gruplar tarafından isyan niteliği taşıyan faaliyetlerin olduğu bir dönem başlatıldı. Bu arada Haşimiyye Abbasiye partisi de, İran Hurremiyye'sinin senkretik öğretilerinden etkilenmiştir.

HETERODOKS MÜSLÜMANLAR VE YENİ MAZDEKİ FIRKALAR: EL-MUKANNA', BÂBEK VE DİĞERLERİ

Emevilerin son on yılında, Abbasi davetinin ilk dönemlerinde, Horasan'da Hurremiyye ile bağlantılı olabilecek birkaç tane tanınmamış mezhebi fırka türedi. Yaklaşık 729 yılında Ammar b. Yezid adlı Hıdâş lakablı bir dâi, Horasan'da yeni bir Abbasi davet organizasyonuna öncülük etmesi için Nisabur ve Merv'e gönderildi. Hıdâş, aşırı öğretiler ortaya attı ve sonunda Abbasi imamı Muhammed b. Ali tarafından reddedilerek 736 yılında yakalanıp idam edildi. Fakat Hıdâş, Hıdâşîyye diye bilinen kendi taraftarlarını oluşturmuştu. Hıdâş taraftarları Hıdâş'ın Abbasilerce reddedilmesiyle imamlığın ona geçtiğine inandıkları gibi, Hıdâş'ın ölümünü de inkâr ettiler. Bazı Mezhepler Tarihçileri Hıdâş'ın Hüremmiyye öğretilerini yaydığını ve karışıklığa izin verdiğini bildirirler ve onlar aslında Hıdâş Horasan Hurremiyyesi olarak tanınırlar.⁷ Konu açık olmasa da bazı Hıdâşîyye'nin Horasan'daki Yeni Mazdekiler arasında devşirilmiş olması muhtemeldir.

O zamanlarda bir de Zuzan yerlisi ve Zerdüşti bir geçmişi olan Magian (Ateşe tapan) Bihafarid'in bir hareketi görülmeye başlandı. Nisabur'un güneyinde bulunan Havafi'de, muhtemelen kendini yeni bir peygamber olarak ilan etti ve Zerdüştlarin uygulamaların birçoğunu reddetti ve yeniden düzenlenmiş bir çeşit Zerdüştlük ile İslâm'ın belli başlı kısımlarının birleştirilmesi temelinde öğütler verdi. O Aynı zamanda Farsça'ya canlılık kazandı ve kaynakların atıfta bulunduğu Farsça bir kitap yazdı. Onun düşünceleri ve sosyal programları, yine onun tarafından yeniden yapılan ve Bihafarid'in 747'de Kuzey Horasan'da bir ayaklanma başlatmasını sağlayan köylülere cazip gelmiştir. Bihafarid'in yenilikçi fikirlerinden sonra, delaletleri konusunda Ebû Müslim'e şikayette bulunan, geleneksel nüfuzlu Zerdüştlük kurumlarının liderleri için katlanılmaz hale gelmiştir. Onlar Bihafarid'in hem Zerdüştlüğe hem de İslâm'a zarar verdiğini vurguladılar. Ebû Müslim, Bihafarid'i Bâdgîs dağla-

⁷ en-Necaşi, 1971, 32-35; et-Taberî, 1879-1901, II/1588-9; Sharon, 1983, 165-173, 181-186.

rında yakaladı ve onu Bihafaridiyye diye bilinen yandaşlarını Nisabur'a getirip 749 yılında idam etti. Fakat Bihafaridiyye, Bihafarid'in dönüşünü beklemeye devam etti ve en azından IX. yüzyılın sonlarına kadar Horasan'da hayatta kaldılar.⁸

Özellikle İran'a ait topraklarda Hurremiyye ya da Hürremdiniyye olarak bilinen birçok grubun ayaklanması ve mezheplerin çoğunluğu üzerinde en nüfuzlu kişi Ebû Müslim el-Horasani'nin ta kendisiydi. Abbasiler başa geçtikten sonra kendi Şiî ve Gulat Keysanî (Haşimiyye-Abbasiyye) geçmişlerini reddetmeleri uzun sürmedi. Aslında 749'da kendi halifeliklerini kurduktan sonra Abbasiler; Şiîlere ve Ali taraftarı liderlerine eziyet eden Ortodoks Sünnilerin destekleyicileri oldular. Onlar şu propagandaların ve kendilerine güç katan inkılâpçı komutanların ki; bunlardan biri de Horasan ordusunun kurucusu ve Abbasi zaferinin baş mimarı olan Ebû Müslim'di, aleyhine bile döndüler. Ebû Müslim'in 755'te Halife el-Mansur'un emriyle haince öldürülmesi bazı senkretik Hurremi fırkalarının dinî-politik faaliyetlerine benzersiz bir hız kazandırdı.

Abbasilerin ilk dönemlerinde, bu Hurremi fırkalar ve onların isyancı faaliyetleri, İran'a ait toprakların birçok yerinde ve Mâverâünnehir'de anlaşılmamış, birçok yönü karanlıkta kalmıştı. Fakat modern ilim, ortaçağ Müslüman yazarlarının erken dönem Hurremiyyesi ile Yeni Mazdeki; -Ki bunlar Sasani İran'ında, Kavad (Kubad) saltanatı döneminde (488-551) Zerdüştlüğü yeniden yapılandırmak için sosyo-dinî inkılâpçı Mazdek hareketini desteklemiş olan ilk Mazdekiyye'den geriye kalanlardır-tanımlamalarını doğruladı.

Abbasilerin ilk zamanlarında Orta Asya'nın ve İran'ın birçok yerine; özellikle Horasan'ın ulaşılmaz dağ bölgelerine ve kırsal alanlarına, Taberistan'a ve Azerbaycan'a, yayılmış olan çok sayıda Zerdüş ve Yeni Mazdek topluluğu vardı. Köylülerden ve alt sosyal tabakadan oluşan bu muhalif dinî grupların bir ortak özelliği, onların İran'a özgü olan ulusal Arap karşıtı hisleriydi. Bu nedenle onlar halka ait her türlü isyan hareketi için uygun bir istihdam zemini sağladılar ve onlar Hurremiyye olarak bilinen dinî-politik gruplara ayrıldılar. Aynı zamanda Hurremi gruplar senkretic etkilere açıldılar ve İran'da ve Orta Asya'da Keysaniyye'nin grupları olan Harbiyye-Cenahiyye ve Haşimiyye-Abbasiyye'ye ait Şiî gulat tarafından, özellikle aşırı doktrinlerden ve Mesihe ait öğretilerden etkilendiler. Sonuç olarak, radikal İslâmî öğretileri, İran'ın dualist gelenekleri ve Arap karşıtı motifler; Hurremiyye'ye diğerlerinden ayrı İran İslâmî (İrano-İslamic) senkretik bir tabiat vererek, birleştirmişti. Sünni İslâm'a asimile olmaya karşı direnen Hurremi gruplarının protestoları sınıf ihtilafına ve ekonomik zorluklara sebep oldu. Mezhepçilerin, halifeliğin var olan Arap İslâmî sosyo-ekonomik sistemine hali hazırda girmiş bulunan ve yönetim sınıfına tanınan birçok imtiyazdan faydalanan, yerel toprak sahibi sınıf olan

⁸ İbnü'n-Nedim, 1973, 407; Gardizi, 1347/1968, 119-20. Bkz., Yusufi, "Behafarid", *Elr*, 1990, IV/88-90, Dolu bir bibliyografya içerir.

dihkânlar (büyük arazi sahibi) kadar, var olan vergi sistemine; özellikle takdir edilen ve toplanan toprak vergilerine, karşı kısmi şikâyetleri vardı.

Mâverâünnehir ve İran topraklarındaki (Yeni Mazdekler) Hurremi topluluklar arasından en yaygın sadakat Ebû Müslim tarafından kazanıldı. O, Ebû Müslimiyye ya da Müslimiyye olarak bilinen ve zamanla çeşitli gruplara bölünen, kendi taraftarlarını toplamıştı. Ebû Müslim yaşamında açık bir şekilde Yeni Mazdeklilerden çokça taraftar kazandı ve doğrusu birçok Mezhepler Tarihçisi Hurremiyye'yi; Ebû Müslim'i kendilerine imam, peygamber hatta ilahi bir ruhtan vücut bulan biri olarak kabul eden Ebû Müslimiyye ile tanımladılar. İran'ın Arap hâkimiyetine karşı benlik davasının sembolü olarak, Ebû Müslim Hurremiyye'nin sözde (fahri) lideri oldu ve öldürülmesi Hurremi ayaklanmalarının uzamasına sebep oldu.⁹

Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra Horasan, Hurremi isyanlarının başladığı bölge oldu. Bu isyanlarda Ebû Müslim'in ölümünün intikamını alma fikri sıkça dillendirildi. Oradaki Ebû Müslimiyye-Hurremiyelerden bazıları liderlerinin ölümünü kabullenmediler ve onun dünyaya adaleti getirmesi için gelmesini beklediler. Diğerleri onun ölümünü kabul ettiler ve imamlığın Ebû Müslim'den, onun kızı Fatıma'ya geçtiğine inandılar. Sonra Fatıma'nın oğlu Mutathar, imam olarak ve Hurremiyelerin bazılarıncı da Mehdi olarak kabul edildi. 755'te Ebû Müslim'in eski müttefiki Zerdüş Sındbad, birçok Müslüman tarihçinin aktardığına göre, Abbasilere karşı olan meşhur isyanlardan ilkinin başlattı. Sındbad, kendi üssü Nisabur'dan ve yandaşlarının oldukça çok olduğu bölgesi olan Rey'e kadar bir isyan ordusu kurdu. O ayrıca Kumis'de ve Taberistan'ın dağlık yerlerinde bazı taraftarlar edindi. Bu isyan 70 gün sonra Abbasi ordusu tarafından bastırıldı, ama Sındbadiye akımı bir süreliğine mevcudiyetini devam ettirdi.

Selçuklu âlimi Nizamu'l-Mülk'e göre Sındbadiye; Mazdekileri, Zerdüşterleri ve Şiîleri kapsamıştır. O, makul olmayan bir şekilde, Sındbad'ın Kâbeyi yıkmayı amaçladığını belirtir. Kaynaklar, İslâm ve Arap karşıtı birçok motifi, Arap İmparatorluğunun sonunu açıkça gören ve Ebû Müslim'in, Mazdek ve Mehdi ile birlikte döneceğine inanan Sındbad'a atfeder. Sındbad'ın isyanı ve fikirleri, dinlerin birleştirilmesi, İranlıların Arap karşıtı duygularını geliştirme ve köylülerden önemli destek alarak diğer Hurremi fırkalarının faaliyetleri için temel model olmak temeline dayanıyordu.

İlk zamanlarda Hurremi isyan faaliyetleri ve senkretik öğretiler Horasan'dan Mâverâünnehir'e yayıldı. Muhtemelen Ebû Müslim'in, Orta Asya Türkleri arasında *daveti* yayan dailerinden biri olan Türk İshak Sındbadinkine benzer Mâverâünnehir'deki ilk mezhebi akımın lideriydi. O da Ebû Müslim'in ve

⁹ Hurremi fırkaların ve isyanlarının klasik tutumları Sadiki'nin sonunda yer alır, 1938; Ayrıca bkz., Amoretti, 1975, özellikle 481-519; Daniel, 1979, 125-56; Madelung, 1988, 1-2; 63-65.

Zoroester'in tekrar döneceğine inandı ve tamamen farklı Abbasi karşıtı grupları birleştirmek için dinlerin birleştirilmesini kullandı. Sonunda İşhak'ın hareketi Orta Asya'da bir Barazbanda'nın liderliğinde saldırgan bir karaktere büründü.

Pek tanınmamış dinî motifler ile yaklaşık 766 yılında Horasan'ın doğu varoşlarında başlayan mezhebi özellikli Abbasi karşıtı başka bir ayaklanma daha oldu. Muhtemelen Peygamber olduğunu iddia ettiği *Üstadlar* rehberliğindeki bu isyan, ana desteğini köylülerden aldı. *Üstadlar*'ın bazı Bihafridiyya'lara katılmış olduğu Badgis dağlık bölgesindeki (şimdi Afganistan'ın kuzey batısı), ilk üssünden isyan Herat ve Sîstân bölgelerine, Sîstân Haricilerinden destek olarak hızlıca yayıldı. Bu isyan birkaç yıl sonra, 70.000 isyancıyı öldüren deneyimli Abbasi generali Kâzim b Huzeyme tarafından bastırıldı. Üstâdsîs, Bâdgîs dağlarında yakalanarak Bağdat'a gönderildi ve el-Mansur'un emriyle idam edildi.

Horasan ve Semarkant'ta bu erken Abbasi karşıtı Hurremiyye firkalarının tanınması; taraftarları çoğunlukla beyaz giyenler diye tanınan, el-Mukanna'nın hareketiydi. (Bkz. Ünite I, Bölüm II). el-Mukanna'nın ve onun hareketinin tüm itibarı; Buhara'nın tanınmış yerel tarihçisi Narşahi tarafından verilmişti. şu kadarını söylemek yeter ki Mezhepler Tarihçisi ve diğer Müslüman yazarların (tabiî ki bunlar genelde ona düşmanca duygular besleyenlerdir) el-Mukanna'ya atfettikleri tüm öğretiler genelde anti-İslâmi idi. el-Bîruni'ye göre, el-Mukanna, Mazdek kuruluşlarına ve kanunlarına saygı göstermeyi bile yasakladı. 779'da ayaklanmasının bastırılmasından sonra Semarkant'ta el-Mukanna hareketi devam etti ve Mübeyyida, XII. yüzyıla kadar el-Mukanna'nın geri dönüşünü beklemeye devam etti.

Hurremiyye hareketinin, Horasan ve Mâverâünnehir dışındaki diğer İnan topraklarında yandaşları vardı. 778'de Gurgân isyanının Yeni Mazdekiler Muhammira ya da kırmızı giyenleri, Ebû Müslim'in hala yaşadığını iddia eden, Ebû Müslim'in yerel Hurremi destekçileri ile anlaşma içindeydiler. İsyân Taberistan valisinin gönderdiği ordu tarafından bastırılmadan önce onlar Ebû Müslim'in torunu öncülüğünde Rey'e kadar ilerlediler. Sonra, Harun er-Reşid'in saltanatında (786-809), Hurremiyye İsfahan ve İnan merkezinin diğer mekanlarında ayaklamalar başlattı.

Hurremiyye'nin faaliyetleri, Bâbek el-Hurremi döneminde en tepe noktasına ulaştı. Kuzey batı İnan'da temellenerek meydana gelen isyanlar, Abbasi halifeliğinin istikrarını ciddi bir şekilde tehdit etti. Cavidan b. şahrak'ın yerine geçen Azerbaycan Hurremiyye'sinin başı olarak, Bâbek konumunu Badd'ın dağlık kesimlerinde kuvvetlendirdi, burası onun kumanda merkeziydi. Daha sonra kırsal kesimdeki taraftarlarını yenilmez bir savaş gücü olarak seferber etti ve 316 yılı sıralarında isyana başladı. Yirmi yıldan daha fazla süren bu isyan, hemen Azerbaycan'dan batı ve Merkez İnan'a sıçradı. Halife Mu'tasım (833-42) tarafından bu isyanı bastırmak için 835'de Azerbaycan valisi olarak atanan general Afşin tarafından bastırılana kadar Bâbek'e karşı bir çok Abbasi seferi bir işe yaramadı. 837 yılında Bâbek'in Badh'daki kalelerini zapt eden Afşin, isyanı bastırdı. İsyân bastırıldıktan hemen sonra Bâbek'in ken-

disi de yakalandı ve 838'de zalimce infaz edildiği Samarra'ya gönderildi. Arap ve İslâm karşıtı olduğu iddia edilen Bâbek'in kendisine özgü öğretileri hakkında çok az güvenilir bilgi vardı. Kaynakların bazıları, Bâbek'ten de Mazdek dininin eski haline getirilmesi beklendiğini bile yazar.¹⁰ X. yüzyıla kadar Bâbek'in dönüşünü bekleyen dağılmış Bâbek taraftarları varlıklarını sürdürdüler.

Bâbek isyanını, 839'da sonradan Müslüman olan Garini taraftarları, Taberistan yöneticisi Mâziyyâr'ı takip etti. el-Bağdadî, Mâziyâriyye, kendi isyan taraftarlarının, Hurremiyye'nin büyük bir kolundan oluştuğuna vurgularken Müslüman kaynakları Mâziyyâr'ı Zerdüştlüğe dönmek ve Bâbek'le İslâm'a karşı gizli ittifak yapmakla suçlarlar. Fakat Mâziyyâr'ın Abbasi karşıtı isyanı, Tâhiri doğu yöneticisi valisi Abdullah b. Tâhir arasındaki mali uyuşmazlıktan kaynaklandı. Mâziyyâr kendi isyan faaliyetlerinde yerel Zerdüştlere ve yeni Mazdeklerden artarak gelen desteğe güvenmesine rağmen, Tâhiriler tarafından yenilgiye uğratıldı ve sonra 840'da Samarra'da idam edildi. Daha sonra Afşin, İslâm karşıtı olmak ve ihanetle suçlandı ve Mu'tasım'ın emriyle idam edildi. Müslüman kaynaklar, Bâbek'i, Mâziyyâr'ı ve Afşin'i haksız yere Arap karşıtı tezahürün ortak öncüleri olarak tarif ederler.

ŞİİLİĞİN SONRAKİ GELİŞMELERİ: İSNÂAŞERİYYE, ZEYDİLER VE İSMAİLİLER

İlk dönem Abbasilerinde, Hurremi isyanlarının başarısız olmasından sonra, daha küçük boyutlu ve seyrek gerçekleşen başkaldırıları olmuş ve dağılmış Hurremi toplulukları, sonraki Abbasi dönemlerinde bile İran'ın değişik yerlerinde ve özellikle Azerbaycan, Horasan ve Taberistan'da varlıklarını sürdürdüler. IX. yüzyıl boyunca bazı Hurremiler, Mâverâünnehir ve Horasan'da isyancı İsmaili hareketine katılmış olmaları mümkündür. Nizamulmülk ve İsmaililere düşman bazı Sünni yazarların iddialarına rağmen, iki hareket de Abbasilere karşı düşmanlıkta birleşiyorlar diye, İsmaililik, Yeni Mazdeki Hurremiyye'nin devamı olarak görülmemelidir. İsmaililiği, Şîi Müslümanlar gibi, Arap karşıtı olarak, daha da önemlisi Hurremiyye'nin İslam karşıtı öğretileri olarak kabul edilemeyeceğini söylemek bile gereksizdir.

Aslında, Şîilik (Haricilik gibi İslâmî bir tip) kurulmuş halifelige başka bir tip karşıtlık oluşturmuştur. 760 yılı itibarıyla daha önce *Abbasi Daveti*(Bölüm 1)'inde başarısızlığa uğratılmış olan gulat Keysani kalıntıları, ya parçalandı ya da daha önce Keysaniyye hareketi tarafından büyük ölçüde gölgede bırakılan Şîiliğin İmamiyye fırkasına katıldı. Hüseyin b. Ali neslinden imamların, Hüseyini-Fatimi çizgisinde

¹⁰ Saduhi, 1938, 229-80; Yusufi, "Babak Korrami", EIr, 989, III/229-306 ve çokça bibliyografya.

imam olarak iz bırakan İmamiyye, temelde Şiîliği bir fırka olarak yerleştiren İmam Cafer-i Sadık (148/765) liderliğinde önem kazanmaya başladı.

Takiyye (dinî inançların ihtiyatlı riyası)'yi öngörerek, Şiî imamlığını kabul eden Cafer-i Sadık, ilk dönem Kufelilerin Şîası, Keysaniyye ve Zeydiyye tarafından inanıldığı gibi, halifelik Şiî imamın kutsal hakkının bir parçası olsa dahi, zamanın adaletsiz yöneticilerine başkaldırmak zorunda olmadığını düşünüyordu. Bütün rejim karşıtı faaliyetlerden kaçınılması, daha sonra İsnâaşeriyye olarak tasarlanan, siyasi bakımdan İmamiyye'nin ana düşünceyi oldu.

Şiîliğin meşru İmamiyye fırkası isyan karşıtı dinsel bir mistisizm şekliyle Orta İnan'da, Cafer-i Sadık zamanında İnan dünyasında İmamiyye mezhebi akımının başlangıcını işaret ederek, muhafaza edilmiş Kufe'den askeri birlik yeri olan Kum kasabasına kadar yayılmıştı. Kufe'de bir Arap kabilesi ya da sömürge olan Eşa'ir, Emevilerin son döneminde Kum'da kuruldu ve VIII. yüzyılın sonlarına doğru, bu Eşa'ir kabilesinin torunları gayretli Şiî İmamiyye oldular. Böylece Şiî İmamiyye, İnan'a, Kum'daki dinî manzaraya üç asırlığına hükmeden, Eşa'ir tarafından tanıtıldı. Madelung, İnan dünyasındaki Şiî İmamiyye'nin, sonraki gelişimini ustaca tarif etti.¹¹ Kum katı bir şekilde İmami olarak kaldı ve IX. yüzyılda İmami gelenekçiliğinin başlıca merkezi haline geldi. Sonraları Kum'daki dini medrese, İsnâaşeriyye Şiîliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı. Kum, İmami İsnâaşeriyye topluluklarının IX. yüzyılda Orta İnan'ın diğer bölgelerindeki gelişimini de etkiledi. Bilhassa Moğol dönemlerine kadar, en önemli ikinci İmamî şehri olarak kalan Rey şehrinde etkili oldu.

Horasan'da Şiî İmamiyye IX. yüzyıl civarında yayıldı. Şiîlerin on iki imamından sekizincisi Ali er-Rıza, 818'de ölüp oraya defnedildiğinde, Tus'da yeni bir İmami topluluğu oluşmuştur. Abbasi halifesi Memun (813-833), Şiîlere ve Ali taraftarlarına görünüşteki uzlaştırıcı tutumlarından Ali er-Rıza'yı varisi olarak tayin etti. Ayrıca Nisabur 873 yılından ölen gelenekçi, hukukçu ve ilahiyatçı olan âlim imam el-Fadl b. şazan'ın faaliyetlerinden dolayı Doğu İnan toprakları ilk İmamî merkezlerinden birisi haline geldi. Mâverâünnehir'de İmamiyye, IX. yüzyılın sonlarından X. yüzyılın ilk zamanlarına kadar vardı. Bir bakıma bağımsız bir yapısı olan İmami düşünce Muhammed b. Mes'ud el-Ayyaşî tarafından Orta Asya'da Semerkant'ta yayılmıştı.

XI. yüzyılın ortalarında Taberistan'ın İspahbadiyye Bavenidleri, İmami Şiîliğine katılan ilk hanedandı. Fakat İnan İmamiyyesi asıl kurucularını aslen Zeydi olan ama sonradan İmamî Şiîliğine meyleden Büveyhiler olmuştur. XI. yüzyılda Abbasi-lerin vesayeti Büveyhilerin sonuna kadar, azınlık durumundaki küçük İsnâaşeriyye toplulukları, geniş çapta İnan topraklarına ve Orta Asya'ya dağıtıldı. Yaygın İmami Şiîliği, Orta Asya'da Sünnilik yaygın olarak devam ederken, 1501'de Safevi İnan'da

¹¹ Madelung, 1988, 77.

resmi ilke olarak empoze edildiği zaman en büyük başarısını baskın olarak Sünni İran topraklarında sağladı.

Şiîliğin diğer önemli fırkası Zeydiyye, etkisinin İran dünyasında görülmesine rağmen, Abbasilerin ilk dönemi boyunca İran dünyasında ayrılıkçı bir hareket olarak ortaya çıktı. Zeydi Şiîliği Cafer-i Sadık'ın amcası Zeyd b. Ali'nin 740'da Kûfe'de ortaya koyduğu bir Emevî karşıtı isyan olarak ortaya çıktı. Bu başarısız isyanın destekleyicileri, ilk dönem Zeydiyye ve Kûfe Şiîliğinin politik olarak radikal fakat dinî olarak ılımlı bir duruşunu sergilediler. Böylece Zeydiyye, İmamiyye'ye zıt olarak, inkılâpçı bir hareket olarak gelişti ve Zeydi imamları, zamanın meşru olmayan yöneticilerine karşı isyan edilmesini bekleyen kişiler oldular.

Zeyd'in oğlu Yahya'nın (ö.743) isyanını da kapsayan, Zeydiyye'nin doğu topraklarında herhangi bir Mezhepçilik sonucu doğurmadı. Kuzey İran'da Zeydi Şiîliğinin sonraki yayılması sırasında Hazar denizinin kuzey kıyıları boyunca sahil bölgelerindeki göçmen Ali taraftarları tarafından büyük ölçüde yardım gördü. Bu insanlar, sahil kıyılarını ve dağlık bölgeleri; Abbasî infazlarından kurtulmak için, sığınacak bir yer olarak görüyorlardı. Abbasilerin ilk döneminde Hazar'ın nüfusu en yoğun vilayeti olarak Taberistan, henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan Deylemler tarafından yaşanan bir bölge idi. Deylemi ve Ali taraftarı olan Zeydi Şiîliğinin IX. yüzyılın ortalarında yayılmaya başladığı alanlar, Rüyan ve Batı Taberistan'ın diğer bölgeleriydi. Bu bölgenin birçok Ali taraftarı yöneticisi, Zeydiliğin öteki ana kalesi olan Yemen'in Zeydi topluluğundan bağımsız bir şekilde gelişen Hazar Zeydi topluluğu tarafından imam ve dailer olarak, kabul edilmeye başlandı.¹²

864'de Batı Taberistan halkı doğu topraklarının Tâhirilerin yöneticilerinin mali sömürülerine karşı ayaklandı ve liderleri olacak Hasani olan el-Hasan b. Zeyd (ö.884)'i davet ettiler. el-Hasan hemen bütün Taberistan'ı aldı ve *ed-Dai ile'l-Hak* (doğruya çağırıcı kişi) eğilimini kabul ederek Hazar vilayetlerinde Zeydî Ali taraftarlığının yönetimini kurdu. Abbasilerin ve Tâhirilerin Taberistan'ı yeniden almak için sonraki girişimleri Deylemlerin yerel yardımı ile el-Hasan tarafından püskürtüldü. Fakat el-Hasan'ın kardeşi ve varisi Muhammed b. Zeyd, 900'de, bu bölgeye kadar geçici olarak hâkimiyetlerini kuran Sâmânîlerle yapılan bir savaşta öldürüldü.

914'de *en-Nâsır li'l-Hakk* olarak bilinen Hüseyini el-Hasan b. Ali el-Utruş tarafından Taberistan Zeydi Ali taraftarının yönetimine iade edildi. en-Nâsır henüz İslâma geçmemiş olan birçok kişiye Zeydiliği kabul ettirdi ve onların desteği ile Taberistan'ı Sâmânîlerden aldı. en-Nâsır, Nasıriyye olarak bilinen farklı Hazar Zeydi bir topluluk şekillendirdi. Bunlar öğretileri Kuzey İran'a ulaşmış olan Medîneli Zeydi imamı er-Rasim b. İbrahim medresesinin talebeleri Kasimiyye'lerden ayrı

¹² Herhangi bir diğer modern alimden daha bilgin Madelung, bir çok çalışmasında Hazar Zeydî toplumunu araştırmıştır. Bkz., Madelung, 1965, 153-220; 1988, 86-92; *Elr*, 1980, 181 vd.

idiler. Hazar Zeydi topluluğunun Gilite Nasiriyye ve Deylemi Kasimiyye olarak ikiye bölünmesi sürekli olduğunu gösterdi ve Ali taraftarları hâkimiyetini ikiye bölmüş de oldu. İran Zeydiyyesi, Hazar vilayetlerinin Zeydi Ali taraftarlarına hâkim olan Büveyhiler tarafından altın çağını yaşadı. Rey'in önemli bir Zeydi eğitim merkezi olması da Büveyhiler yönetiminde oldu. Zeydilik, Horasan'da, geçici olarak da Bağdat'ta Ali taraftarları arasında başarıya ulaşsa da, Merkezi Asya'da uzun süren bir başarı göstermişe benzemiyor. Aslında Hazar vilayetleri, Zeydi Şiiliğinin kalesi olarak merkezi İran kaldı. Safevilerin ilk dönemlerinde, o bölgede varlıklarını sürdüren Zeydi toplulukları da İsnâaşeriyye Şiiliğine geçti.

Şîa'nın öteki ana fırkası olan İsmaililik, başarısı en sonunda her yeri istila eden Moğulların yardım ettiği Ehl-i Sünnet tarafından kontrol altına alınsa da, İran topraklarında Zeydiyye hareketinden daha büyük ve geniş çapta bir etki bırakmışlardı. İsmaililer evvelki Keysaniyye ve Hurremiyye'nin inkılâpçı gayretliliğini göstererek, İmam Cafer-i Sâdik'ın halefi sorunundan dolayı geri kalan İmamiyye'den ayrıldı. es-Sâdik'ın en büyük oğlu İsmail'in soyundan gelen imamların çizgisiyle yönlendirilen *İsmali'i daveti* Abbasileri yok etmek amacıyla, gizli ve devrimci bir organizasyon olarak şekillendi.

Dailerin çeşitli yerlere gönderildiği, Erken İsmaili hareketinin merkezi liderliği, bir süreliğine Güney Batı İran'daki Hûzistân'da kuruldu. Merkezi liderlerin, ufak gruplardan oluşan asıl İsmailileri büyük ölçüde geniş ve birleşmiş hareketler haline getirme çabaları 873'de meyvelerini vermeye başladı. Birçok İsmaili dâisinin Arap ve İran dünyasının birçok bölgesinde görünmeye başlaması bu tarihteydi ve bunların kazandığı kişiler, Kuzey Irak'taki hareketin baş lideri Hamdan Karmat'tan sonra ismi geçen Karmatiler gibi, büyük ölçüde Abbasilerin ve Müslüman toplumun dikkatini hemen çekti. Fakat Karmati ismi Irak dışındaki İsmaili topraklarına da ayırım yapılmadan uygulandı. Bu zamanda, İsmaili Daveti, Mehdi olarak dönüşü büyük bir hevesle beklenen VII. İsmaili imamı yani var olmayan Muhammed b. İsmail b. Cafer-i Sadık adına vaaz edildi.

İsmaili *Daveti*, 870'ler boyunca İran topraklarına kadar yayıldı. Bu topraklarda, bu *davet*, ilk olarak Cibâl veya Batı İran'da kuruldu. Cibâl'in ilk dai'si olan Hallaf el-Haccac ilk karargâhlarını Rey'de kurdu ve davet buradan Hallaf'ın halefleri liderliğinde Kum'a, Kaşani ve merkez İran'ın diğer bölgelerine yayıldı. Bu zaman aralığında, davet, Hamdan Karmat ve onun başyardımcısı Abdan denetiminde Güney İran ve Fars'da faal olmaya başlamıştı. Bu davet evvelce Horasan'a Cibâl'in ilk dailerinde biri olan Gıyas'ın kişisel inisiyatifiyle taşınmasına karşın, resmi olarak buraya X. yüzyılın ilk on yılında getirildi. Horasan'ın ilk baş dai'si olan Ebû Abdillah el-Hadim, bölgesel karargâhını Nisabur'da kurdu. Horasan'ın üçüncü baş daisi, evvelce Sâ mânîlerin hizmetinde önemli bir kumandan olan el-Hüseyn b. Ali el-Mervazî, davanın bölgesel merkezini Merv er-Ruz'a taşıdı ve İsmaililiği de Talakan, Herat, Gürcistan, Ghur ve diğer doğu bölgelerine yaydı. el-Mervazî'nin

halefi, Nakşab'ın Merkezi Asya bölgesinin yerlisi olan Muhammed b. Ahmed en-Nesefi en-Nakşabi Buhara'ya yerleşti ve davayı Mâverâünnehir'e yaydı ve Samarrilerin iç muhitlerine de girdi. Çok iyi bir filozof olan, en-Nesefi Yeni-Platonculuğun Karmati-İsmaili düşüncesine iliştilmesinde de rol oynadı.¹³

İran topraklarında İsmaili davet asıl olarak kırsal bölgeleri hedef aldı ve Cibâl'daki ilk dailer, çalışmalarını Rey çevresindeki köylerde yaptı. İran köylüsü Yeni Mazdeki Hurremiyye hareketine vermiş oldukları tepkiye zıt olarak, IX. yüzyıl boyunca İsmaililerin Şîî-İslâmî mesajlarına büyük çapta ilgi göstermedi. Arap topraklarında köylü ve boyların büyük sayılarla İsmaililiğe dönmüş olduğu gibi yerli yöneticilere karşı açık isyanlara neden olacak geniş çapta takipçi kazanmada hareketin başarısız olduğunun erken farkına varılması İran dünyasında yeni bir *davet* politikasının ortaya çıkmasına neden oldu. Özellikle Horasan ve Mâverâünnehir'de uygulamaya konan bu yeni politikaya göre, dailer bundan sonra çalışmalarını elit ve yönetici sınıflar üzerinde yoğunlaştırdı. Cibâl'in beşinci dâisi Ebû Hatim er-Razi (ö.934), Hazar bölgesinin ve Cibâl'in birçok amir ve yöneticisinin ittifakını geçici olarak kazanmasına ve Mâverâünnehir'de aranın yerel amiri olan kumandan el-Mervazi'yi kapsayan birçok soyluyu kendi inancına döndürmesine karşın, bu politika uzun süren bir başarı sağlayamadı. Bu politikanın Orta Asya'daki kısa başarısı, dai en-Nesefi'nin çalışmalarıyla Sâ mânîlerin amiri II. Nasr (914-43) ve onun vezirinin kendi görüşlerine çevrilmesiyle, doruk noktasına ulaştı. Bu başarı Sünni ulema ve onların, Sâ mânî devletindeki Türk askeri ittifakları tarafından tolera edilmedi. Bunlar tepki olarak II. Nasr'ın yerine oğlu ve veliahtı olan II. Nuh (943-54)'u geçirdiler. Daha sonraki en-Nesefi ile önde gelen taraftarları, 943'de infaz edildi ve böylece takipçileri toplu kıyıma uğradı.

Bu zaman aralığında, birleşmiş olan İsmaili hareketi 899'da büyük bir ayrılma gösterdi. Fatımi halifeliğinin gelecekteki kurucusu olan, hareketin lideri Abdullah el-Mehdi bu zamanda İsmaili imamlığını kendisi ve Muhammed b. İsmail'den sonraki hareketi organize eden ve ortaya çıkaran aynı merkezi liderler, yani veliahtları için talep etti. Abdullah, Abbasiler tarafından devamlı olarak aranan merkezi liderlerinin doğru kimliklerini korumak için, o zamana kadar ki hareketin Muhammed b. İsmail'in Mehdi olan rolü temelinde yayıldığını da açıkladı. Abdullah'ın bildirdiği hareketi iki gruba ayırdı. Daha sonra Fatımi İsmailileri olarak belirlenen grubun biri, İsmaili imamlığındaki devamlılığı destekleyerek Abdullah'ın iddialarını kabul etti. Birleşik bir liderlikten yoksun olan ve Buhara ve Güney Irak'ta temellenen karşıt görüşlü grup Abdullah'ı, onun hedeflerini ve aynı şekilde Fatımi hanedanının veliahtlarını imam olarak kabul etmeyi reddetti. Bunlar kendi asıl inançları olan Muhammed b. İsmail'in mehdi olarak rolünü kabul etmeyi sürdürdüler. Bundan sonra,

¹³ Orta Asya ve İran'da ilk dönem İsmailî Hareketinin tarihi için bkz., Stern, 1960, 56-90; Daftary, 1990, 118 vd., 131, 162-3, 165-9, 180, 192-4.

Fatımi halifelerini hiçbir zaman kabul etmeyen karşıt görüşlü ayrılıkçılar olarak genellikle Karamita terimiyle adlandırıldılar.¹⁴ İran toprakları içinde Cibâl İsmailileri esasen Karmati grubuna katıldılar. Karmatilerin Azerbaycan ve Batı İran'da da taraftarları vardı. XI. Yüzyılın ortalarına kadar Horasan ve Mâverâünnehir'de Karmati üstünlüğü olmasına rağmen, her iki kanatta temsil ediliyordu. Karmaşık bilimsel bir tartışma yapan en-Nesefî ve er-Razi gibi dailer, Karmati idiler. İran topraklarının bu daileri ve Ebû Ya'kub es-Sîstânî daha sonra Horasan ve kendi memleketi Sîstân'da bu erken dönemde İsmailî ve Karmati düşüncesinin gelişmesinde önemli rol oynadılar ve bu rol daha sonraki İsmailî entelektüel aktivitelerinde kalıcı bir etki bıraktı.

XI. yüzyılın son on yıllarında İran'daki Karmati toplulukları dağıldılar ya da Fatımi İsmaililer *Davete* katıldılar. 1094'de İranlı İsmaililer, İsmaililiğin Nizariye kolunun en önemli destekleyicileri oldular. Fatımi halifeleri tarafından liderlik edilen Mustaliyya kanadıyla bütün bağlarını kopardılar. İran'daki Nizari İsmailileri Hasan Sabbah tarafından ilk Hurremi grupları tarafından benimsenen stratejinin benzeri bir strateji ile birçok ulaşılmaz dağ kalelerinde modern bir şekilde organize ettiler. Selçuklu Türklerine karşı silahlı bir isyan başlatarak özellikle Daylaman'da ve Horasan'ın güney doğusundaki Hûzistân'da, Abbasiler gibi Selçuklular da, 1256'da Moğol istilasının kurbanı olup politik güçlerini kaybedince kontrolü ele geçirdiler.

ABBASİ HALİFELİĞİNİN DOĞUDA DAĞILMASININ SEBEPLERİ

Emevi düzenini yıkan Haşimiyye-Abbasiyye mezhebi hareketinin aksine, şimdike kadar bahsedilen dinî-politik hareketlerin hiçbirisi başarılı bir şekilde halifelik doğu topraklarındaki Abbasi hegemonyasını yıkamadı. Dahası, hiçbir ilk Abbasi karşıtı isyan, halifelik topraklarının parçalanması ile sonuçlanmadı. Sonuç olarak Abbasi halifeliği toprakları, IX. yüzyılın ortasından sonrasına kadar toprak bütünlüğünü korudu. Bu arada hem halifelik merkezi olan Irak'ta hem de taşra çevrelerinde, Abbasi halifeliğinin parçalanmasına yol açacak önemli gelişmeler oluyordu. Bu öyle şartlarda oluyordu ki; bağımsız hanedanlar, herhangi bir dinî firkadan mahrum bir şekilde, Saffârîlerle başlayarak; İran topraklarının doğusunda ortaya çıkan İran fikir ve düşüncesinin ve kültürünün yeniden canlanması şeklinde başlıyordu.

Abbasi hanedanlığının kuruluşundan yaklaşık olarak 70 yıl sonra İran, Irak'tan atanan doğulu yöneticilerle yönetildi. Bu yöneticiler hiç ihanet etmeyerek, paraya adını veren ve hutbelerde ismi zikredilen Bağdat'taki halifeye sadık kaldılar. 821'de Tâhir b. el-Hüseyin'in atanmasından başlayarak Horasan'lı Tâhiri ailesinin 4 nesli yaklaşık 50 yıl Irak topraklarının doğusunun yöneticisi oldular. Birçok Tâhiri ailesinden gelen kişiler de Irak'ın merkezinde bazı yöneticilik görevleri üstlendiler.

¹⁴ Bkz., Daftary, 1993, 'Carmathians', *Elr*, 1990, IV/823 vd.

Bazı modern bilginlerin görüşlerine zıt olarak, Tâhiriler İran dünyasının ilk özerk hanedanı olarak kabul edilemez. Bosworth'ın birçok çalışmasında açıkladığı gibi,¹⁵ Tâhiriler, Abbasilerin yasal haklarına riayet ederek, onlara sadık hizmetkârlar olarak kaldılar. Kültürel ve dış görünüş olarak, Arap-İslâm kültürünün tamamen asimilasyonuna uğrayan birçok İranlı toprak sahibi aristokratları gibi ileri düzeyde Araplaştılar. Yine de kabul edilebilir ki, İranlı *dihkân* kökenli Tâhirilerin kendi mahiyetlerindeki bölgelerde İran diline müsamaha göstermeleri, İran dilinin ve kültürünün kendi bölgelerinde yeniden canlanmasını sağladı. Doğu İran dünyasındaki politik manzara üzerinde görünen ikinci hanedan olan Saffârîlerin ortaya çıkmasının bu meseleyle herhangi bir ilgisi yoktur.

Özellikle Samarra'daki anarşi döneminde, halifeliğin işlerinde artan bir şekilde önemli rol oynayan Türk askerlerince onların komutanlarının yarattığı sorunlar sonucunda IX. yüzyılın ortalarında, halifeliğin merkezden uzak bölgelerdeki gücü ve kontrolü ciddi bir şekilde zayıflamaya başladı. Bu, askeri güce dayanan, yeni siyasi güçlerin, halifeliğin sınır bölgelerinden bizzat hak iddia etmelerine izin verdi. Zeydi Ali egemenliğinin kurulması ve İsmaililerin, zenci kölelerin Irak'ta zor kullanarak yönetimi ele geçirme eylemleri aynı döneme rastlar. Fakat İran dünyasında Abbasi topraklarından geniş toprakların ayrılmasına sebep olan ve daha önce bahsedilenler arasında ilk ortaya çıkan silahlı güç olan Saffârîlerdi. Abbasi halifeliğinin dağılması ve bağımsız hanedanların yükselişi, İran ulusal düşünce akımının ortaya çıkması bu sıralarda başladı.

es-Saffar olarak bilinen, Saffari hanedanını kuran, halk kökenli ve herhangi özel dini bir grupta alakası olmayan Ya'kub b. Leys (867-79) idi. Yine de Harici eğilimli olmakla suçlandı. Daha sonra yazar Nizamu'l-Mülk tarafından ayrıca gizli İsmaili olarak gösterildi. En sonunda, Tâhiri amirini kovan Sîstân çetesi *Ayyar*'ın¹⁶ aşamalı olarak liderliğine yükseldi. 861'de Ya'kub kendisinin Sîstân'ın amiri olduğunu iddia etti. Bunun üzerine Haricilere karşı, şu an Afganistan olarak bilinen bölgedeki askeri birlikleri yöneterek bölgedeki pozisyonunu güçlendirmek için ilerledi. Ardından, Yakub bütün dikkatini İran'daki halifelik topraklarına çevirdi. 873'de Nisabur'a girdi ve Horasan'daki Tâhiri yönetimini sona erdirdi. Sonra 875'de Fars'ı ele geçirerek Bağdat'ı almaya çok yaklaştı. Ya'kub, 879'da Huzistan'da öldü. Saffariler'in gücü, Ya'kub'un kardeşi ve halefi Amr (879-900) zamanında doruk noktasına ulaştı. Sonunda Amr, 900 yılında Samanîler tarafından Mâverâunnehir'de yenildi ve idam edildiği İran'a gönderildi. Bundan sonra, Saffârîlerin otoritesi ve toprakları azalarak büyük ölçüde Sîstân'la sınırlı hale geldi.

IX. yüzyılın son on yıllarında meydana gelen diğer en önemli olay ise Yakub b. Leys ve Kardeşi Amr'ın, İran'ın Arap istilasından beri ilk olarak İran şairlerini

¹⁵ Örneğin, Bosworth, 1975.

¹⁶ Bkz., Bölüm 1, Not 1.

desteklemeleriyle yeni İnan Edebiyatının ve kültürünün yeniden canlanmasıydı. Kısa bir süre içerisinde Saff r  halk tabakası ayrıca İnan kraliyet soyağacına bağlandı. İlk Saff r ler yüzyıllar boyu süren Arap h kimiyeti altında kendi İnan kimliği ve kültürü bilincini sürdüren, İsl mlaşmış İnanlıların büyük tutkularını temel alan İnan-İslâm kültürünün Rönesans'ına liderlik ettiler.¹⁷

Abbasiler İslâm dünyasının ruhsal liderleri olmaya, politik gleri tamamen sona erdikten sonra bile devam ettiler. Bveyhilerin Batı İnan ve Irak'da yükselmeleri ve sonraki i hanedan kavgaları, doğuda bir takım Türk hanedanının ortaya çıkmasını sağladı. Bunlar Gazneliler, Karahanlılar en önemlisi de bundan sonra (Saff rilerin okşnden sonra) İnan topraklarında egemenliği sağlayan Seluklulardı. Selçuklular, Abbasi halifeliğini ř  Bveyhilerden kurtarmak amacıyla 1055'de Bağdat'a girdiklerinde, İslâm tarihinin yeni bir Türk dönemi, İnan topraklarında başlamış oldu. Selçuklular Ehl-i Sünnet'in yeni savunucuları oldular ve h kimiyetlerinin meşruyeti için halifelik onayını g zettiler. Böylece Abbasi hanedanlığının ayakta kalması bir defa daha sağlanmış oldu.

XI. yüzyılda Türk hanedanlarının ortaya çıkması İnan kültürünün hızlı bir şekilde yeniden canlanmasını da sağladı. Bahsettiğimiz Rönesans bu olayla birlikte kaçınılmaz hale geldi. Horasan ve Bedaşan'da tanınmış, XI. yüzyılın sonlarında yaşamış meşhur İsmaili filozof Nasiri Hüsrev, bütün çalışmalarını İnan'da yazdı. Nasiri aynı zamanda bilinen en üst seviyedeki İnan şairlerindedir. Bundan başka, ileri derecede İsl mlaşmış İnan Nizarilerinin Alamut döneminde 1090'lerin başlarında dini yazılarında Farsça'yı kabul etmeleri, ortaçağ ř  topluluklarında eşi ve benzeri görülmemiş bir tercihti. Aslında İnan Nizari'lerinin, Selçuklu karşıtı isyanı, sadece ş iliğin ve ilk İsmaililiğin Abbasi karşıtı hareketinin kalıntısına atfedilemez. Faka aynı zamanda Saff rilerin ve diğer İnan hanedanlarının teşvik ettiği İnan ulusal unsurlarına da atfedilebilir. Türk yöneticilerin kendileri de çok geçmeden İnan kültüründen etkilendiler. Sonuçta İnan kültürünü öğrenen ve İnan kültüründen gelen vezir Nizamu'l-Mülk Seyahatnamesini Selçuklu Sultanı Melik şah için İnan'da yazdı. Selçuklular İnan'da yerlerini başka hanedanlara bıraktılar. Sünni Müslümanların ahlaki otoritesinde halifenin önemi dolayısıyla Abbasi halifeliği 1253'e kadar ayakta kaldı. Sonunda Bağdat Abbasileri de her yeri istila eden putperest Moğollarına yemildiler.

¹⁷ Bkz., Spuler, 1952, 225 vd.; Stern, 1971,  zellikle 535-9; Bosworth, 1978-1979, 59-75, 1982'de yazılmış, makale VIII; Ayrıca bkz., Rypka ve hepsi, 1978, 126-71.

BİBLİYOGRAFYA

- Amoretti, B.S., 1975. Sects and Heresis. In: *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, 481-519.
- Anon, 1976. *Târikk-i Sîstân*, English tr. Milton R. Gold, *The Tarikh-e Sîstân*, Rome.
- el-Eş'ari, 1929-30. *Makalatü'l-İslamiyyin*, Ed., H. Ritter. İstanbul, 2 c.
- el-Bağdadî, 1328/1910. *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Ed. M. Badr. Cairo. Partial English tr., A.S. Haklin. *Muslem Shism and Sects*, Part 2. Tel Aviv, 1935.
- Bartold, W., 1968. *Turkestan down to the Mongol Invasion*, with an addetional ch. Tr. T. Minorsky, ed., with further and corrigenda by C.E. Bosworth. London.
- Bosworth, C.E. 1968. *Sîstân under the Arabs. From the Islamic Conquest to tha Rise of the Saffarids (30-250/651-864)*. Rome.
- ....., 1975. The Tahirids and Saffarids. In: *The Cambridge History of Iran*, Vol. 4, 90-135.
- ....., 1977. *The Medieval History of İran, Afganistan and Central Asia*. London.
- ....., 1978-9. The Interaction of Arabic and Persian Literature and Culture in the 10th and Early 11th Centuries. In: *al-Abhath*, Vol. 27, 59-75, Reprinted in C.E., Bosworth, *Medieval Arabic Culture and Administration* (London, 1982), no. VIII.
- ....., 1994. *The History of the Saffarids of Sîstân and Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)* Costa Mesa, Calif./New York.
- Daftary, F. 1990. *The Ismailis. The History and Doctrines*. Cambridge. 1993.
- ....., A Major Schism in The Early Ismâ'îlî Movement. *SI*. Vol. 77, 123-139.
- Daniel, E.L., 1979. *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule, 747-820* Minneapolis/Chicago.
- EF*², arts. Isma'iliyya; Khurramiyya; Mâ Wara' al-nahr.
- EF*², arts. 'Abbasid Caliphate in Iran; 'Alids of Taberistân, Daylamân, and Gilân; Bâbek Korrami; Carmathians.
- Frye, R. N. 1975. *The Golden Age of Persian. The Arabs in The East*. London.
- Gardizi, 'Abd Al-Hayy b. Al-Dahhak. 1347/1978. *Zayn al-Akhbâr*. Ed. 'Abd ail-Hayy Habibi. Tehran.
- Halm, H. 1982. *Die islamische Gnosis*. Zürich/München.
- İbnu'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk el-Varrak, 1973. *el-Fihrist*, Ed. M.R. Tajaddud, 2nd ed. Tehran.
- Madelung, W. 1965. *Der Imam al-Qâsim ibn İbrahim and die Geaubenslehre der Zaiditen*. Berlin.
- ....., 1988. *Religious Trends in Early Islamic Iran*. Albany, New York.
- Minorsky, V. 1932. *La Domination des Dailamites*. Paris.
- Narshakhi. 1955. *Tarikh-i Bukhâra*. English tr. And Commentary R: N. Frye, The History of Bkhara, Camridge, Mass.
- en-Naşı el-Ekber, 1971. *Mesailu'l-İmame*. Ed. J. Van Ess. Beirut.
- en-Nevbahfî, *Fıraku's-Şîa*, Ed. H. Ritter. İstanbul.
- Nizamu'l-Mülk. 1978. *Siyeru'l-Muluk (Siyasetnâme)*, English tr. H. Darke, *The Book of Government or Rules for Kings*, 2nd ed. London.
- el-Kummî. 1963. *el-Makâlât ve'l-Fırak*. Ed. M. J. Meşkur. Tehran.
- er-Razi. 1988. *Kitabü'z-Zina*, Ed. 'A. Sallum es_Samarâ'i in his Ghuluww ve'l-Firaq el-Ğaliyye, 3rd ed. Bağdat.
- Rypka, J., et al, 1968. *History of Iranian Literature*. Dordrecht.
- Sadighi, G. H. 1938 *Les Mouvements Religieux iraniens au II siecle de l'hegire*. Paris.
- eş-Şehristani, *al-Miwal wa'l-Nihal*. Partieal English tr. A.K. Kazi and J.G.Flynn, *Muslim Sects and Divisions*. London, 1984. Partial French Tr. D. Gimaret and G. Monnot, *Livre de Religions et des Sects*. Paris, 1986.

Sharon, M. 1983. *Black Bannars from the East. The Establishment of the 'Abbasid State. Incubation of a Revolt.* Jerusalem/Leiden.

Spuler, B. 1952. *Iran in fröh-islamischer Zeit. Politik, Kultur, Verwaltung und öffentliches leben zwischen der arabischen und seldschukischen Erorberung 633 bis 1055.* Wiesbaden.

Stern, S. M. 1960. The Early Ismâ'ili Missionaries in North-West Persia and Khurasan and Transoxania. *BSOAS*, Vol. 23, 56-90.

....., 1971. Ya'kub the Coppersmith and Persian National Sentimenn. In: *Iran and Islam, in Memory of the late Vladimir Minorsky, 535-55.* Ed. C.E. Bosworth. Edinburg.

et-Tabarî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, 1879-1901. *Tarih er-Rusul ve'l-Muluk*, Ed. M.J. de Goeje et al., Leiden. 15 vols. In 3 series. English tr. By various scholars, *The History of al-Tabarî.* Albany, New York, 1985.

Welhausen, J. 1975. *The Religio-Political Factions in Early Islâm.* English tr. R.C. Ostle and S.M. Walzer. Amsterdam.

Yarshater, E. 1983. Mazdetkism. In: *The Cambridge History of Iran*, Vol 3 (2), 991-1024.

Zarrinkub, H. 1355/1976. *Tarikh-i Iran ba'd az Islâm*, nd ed. Tehran.